

DİLCİLİK

**ŞUMERLƏRİN AZƏRBAYCAN-TÜRK MƏKANINDA
İZLƏRİ VƏ SÖZLƏRİ**

Əli Əliyev

AMI-nin Ağcabədi filialının baş müəllimi, f.ü.f.d., Pedagoji fakültənin dekanı

Dilarə Musayeva

Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimliyi ixtisası üzrə əyani şöbənin (AG-201) ikinci kurs tələbəsi

Xalqımızın əcdadlarının milli mənəvi dəyərlərinin, dünya mədəniyyətinin beşiyi sayılan, şumer mədəniyyətinə söykənməsi məsələsinin aşkarlanması bu mövzunun aktuallığının əsasını təşkil edir.

Tarixi mənbələrdən bəllidir ki, indiki Ərəbistan yarımadası və Afrika sərhədlərində olan ərazilər qədim türk torpaqları olmuşdur. Həmin ərazilərdə e.ə. IV-II minilliklərdə şumerlər yaşamışlar. Şumerlər İkiçayarasının (Dəclə və Fərat çayları) sakinləridirlər.

“Qədim Şumeristan Azərbaycana bilavasitə bitişik olub. Türk ellərinin heç biri şumerlərlə belə coğrafi yaxınlığa malik olmayıb. Odur ki, şumer dilinin sözləri müasir türk dillərinin hamısından daha çox Azərbaycan dili ilə səsleşir.” (1,12.)

Şumer dilində olan sözlərin tipoloji, genoloji təhlili, leksik mənə anlamı və semantik cəhətləri başqa türk dillərinə nisbətə daha çox Azərbaycan –türk dilinə uyğun gəlir. Qədim şumer dövründə işlənən sözlər bu gün dilimizdə bir səs dəyişikliyinə belə uğramadan işlənir və eyni mənə anlamını bildirir.

Məsələn: Adam, baba, amin, dib, dur, qor, iy (cəhrə iyi), yer, xış, faraş (tez), tava, par (od), yaz (maq), qut (qüvvə), saray, de, deş, qur, Şuşa (şəhər), Alar (Biləsuvarada Alar kəndi), Allar (Cəlilabadda Allar kəndi), qal (maq), şal, saman, kiş və s.

Dünyada elə bir dil yoxdur ki, dil ailələrindən təcridə mövcud olsun. Odur ki, şumer dili də aqlyunativ (iltisəqi) dillər qrupuna daxildir. Dil faktları, inam, inanc, adət-ənənə, elmi-fəlsəfi, etik-estetik təfəkkür paralelləri tam əsas verir deyək ki, müasir Azərbaycan-türk millətinin ulu əcdadları qədim “Avesta”-nı yaradanlar və şumerlərdir. Bunu dünyaya bəyan edən Azərbaycan alimlərindən Tofiq Hacıyev, Aydın Məmmədov, Elməddin

Əlibəyzadə, Əjdər Fərzəli, Ağamusa Axundov, Firudun Cəlilov, Əlisa Nicat, İsmayıl Vəliyev, Qara Məşədiyev, Nizami Cəfərov, Tofiq Əhmədov, Kamil Vəli Nərimanoğlu, Vəli Həbiboglu və başqaları olmuşlar.

Türk alimi Əhməd Cavad sübut etmişdir ki, yeddi min yaşı olan "Avesta"-nın yaran-
dığı məkan Azərbaycandır.

"Norveç xalqının dahi oğlu Tur Heyerdal dünyaya sübut etdi ki, Şumer və Qəbus-
tan mədəniyyətləri eyni mədəniyyətdir və e.ə. VI-IV minilliklərdə Şumerin çiçəkləndiyi
dövrə Qafqazın şərqində, indiki Azərbaycan ərazisində yaşayan yerli-xalq aserlər (yəni:
Azərlər!) adlanıb." (1,35)

Dünya alimlərindən Q.Vinkler, D.Q.Reder, M.Belitski, F.Qommel, S.N.Kramer və
başqaları şumerlərin türkdilli olduqlarını etiraf etmişlər. Azərbaycan alimləri Elməddin
Əlibəyzadə və Əjdər Fərzəli inandırıcı dəlillərlə şumer türklərinin şumer azərbaycanlıları
olduqlarını sübut etmişlər.

"Məşhur türk dilçisi professor Osman Nədim Tuna iyirmi ildən artıq şumer-türk dil-
lərinin əlaqələri üzərində araşdırmalar apardıqdan sonra bu dildə 168-dən çox türk mən-
şəli sözün olduğunu sübut etmişdir.(6,55)

"Avesta", Şumer və Azərbaycan dilində işlənən aşağıdakı müqayisəyə diqqət yetirək:

"Avesta" dilində	Şumer dili	Müasir Azərbaycan dili
Ari-təmiz,	Ari-təmiz,	Ari-təmiz
An-ana,	An-ana,	Ana
Aq-ağ	Aq-ağ	Ağ
Ada-adam,	Adam,	Adam
Baqa-ağa, bəy	Baqa-bəy	Bəy
Uruk	Uruk	Uruk-turuk və.s

Misallardan da gördüyü kimi altı-yeddi min il ərzində bu günümüzə müqayisədə
cüzi fonetik dəyişiklik olsa da, heç bir məna dəyişikliyi yoxdur. Buradan aydın olur ki,
"Avesta", Şumer və Azərbaycan dilində sözlərin müştərkiliyi dillərin ilkin başlanğıcdan,
ana dildən, ulu dildən törəndiyi bir daha sübut edir. Bu ilkin və ulu dil "Avesta"-nın dilidir,
Şumer-Azərbaycan Türk dilidir.

Dil mədəniyyətinin tarixi bəşəriyyətin tarixi qədər qədimdir. Hər bir xalqın milli
mənliliyi onun dilində əks olunur. Xalqın ictimai-iqtisadi, elmi-fəlsəfi, etik-estetik tərək-
kürünün daşıyıcısı olan dil haqqında Firudun Köçərli belə demişdir: "Ana südü bədən
mayası olduğu kimi, ana dili də ruhun qidasıdır, millətin mənəvi diriliyidir". Doğrudan
da, yer üzündən silinmiş xalqlar və millətləri mənən yaşadan onun dilidir. Belə xalqlardan
biri də şumerlərdir. Şumerlər xalq, millət kimi formalaşmış ehtə bir milli mədəniyyətə sahib
olmuşlar ki, bu gün onlar yer üzündən silinib yox olsalar da, şumer sivilizasiyasının xə-
zinəsindən dünya xalqları mənbə kimi istifadə etmiş, özünü küləşdirmişlər. Bu barədə
Xaqani Ədəboğlu "Unudulmuş Turanın çöl çiçəkləri" əsərində belə yazmışdır: "Şumer

ərazilərindən tapılmış mədəni abidələr çoxdur və bu tarixi araşdırmaq üçün yetərlidir. Nineviyadan 25 min, Arraphadan 4 min, Tel Şəmsaradan 150, Aşşurda 700, Nippurda 720, Babil, Borsippa, Sippar kimi arxeoloji məkanlardan 10 min, Maridən 20 min sənəd aşkar edilib. Bu əsərlər, sənədlər Qərbi tərəfindən zəbt olunub və müxtəlif muzeylərdə yerləşdirilib. Bu sənədlərin çox az qismini əsasən rəvayət və əfsanələri açıqlayıblar. Ehtimallara görə, XVIII-XIX-XX əsrlərdə xristian Avropanın sürətli inkişafına Şumer sivilizasiyasının Şərqdən gizlədilmiş hissəsi təkan verib və bu gün də Avropa bu sivilizasiya qaynaqlarından yararlanmaqdadır.” (2,62)

Müasir dilimizdə şumerlərlə bağlı anlam və etnosları yaşadan onomastik vahidlər yüzlərlədir. Bu onomastik vahidlər sırasında dünyanın ünvan dili, danışan sözləri sayılan toponimlər bələdçi eksponatlardır. Bunlardan bir neçəsinə nəzər salaq; Türkoloji ədəbi-nəzəri ədəbiyyatlarda patsinak (paçınak), baçnak, peçenek, beçene formalarında adına rast gəldiyimiz türk tayfası olan peçeneklərin bir hissəsi kəngər adlanırlar. Ağdam və Bərdə rayonlarında olan Kəngərli kəndləri Kəngər tayfalarının adını müasir dilimizdə yaşadan toponimdir. Kəngər adına daha qədim dövrlərdə, yəni eramızdan 6 min il əvvəl şumer əsrində rast gəlirik. “Ölkənin Şumer hissəsinin adı ki.en.qi. şəklində yazıldığından bəlli olur ki şumerlər özlərini kenger adlandırmışlar”. Həmçinin “Fərat və Dəcə çaylarının vadilərində yaşayan xalqlar 5-6 min il bundan əvvəl “Qarabaşlılar” (Şumercə saq-giqa) adlanırdı” (7,83).

Rus mənbələrində peçeneklərin bir hissəsi, yəni kəngərlər “Qarabörklü” adlanırdı. Müqayisə etdikdə gördük ki, şumerlər özlərini kenger (qarabaşlı) adlandırır, XI-XII əsrlərdə peçeneklərin bir qolu kəngər (Qarabörklü) adlanır. “Kitabi Dədə Qorqud” dastanında Qazan xanın :-Qara başın qurban sənə - deməsindən anlaşılır ki, onun nəslı “Qarabaşlı” adlanırmış. (Qara burada uca mənasındadır)

Buradan belə bir nəticəyə gəlirik ki, peçeneklər Qafqaz Albaniyasının, Türk Oğuz yurduunun qədim yerli sakinləridir və əcdadları isə şumer türk tayfaları olmuşlar.Şumer türk tayfalarından biri də kiş tayfasıdır. Kiş etnosunu yaşadan kiş toponimləri Azərbaycan türk məkanında bu gün də qalmaqdadır. “Kiş” nə deməkdir?!

Xalq arasında bəd bir xəstəlikdən, şikəstlikdən danışılarkən hamı qulaqlarını dartıb kiş-kiş deyər əllərini yelləyirlər. Sanki bununla şər qüvvələri qovmuş olurlar. Demək, kiş nəyisə qovmaq məqamında söylenilir. Vaxtilə insanlar şər qüvvələri dəf etməkdə aciz olmuşlar. Odur ki, mənim zənnimcə, güclü sayılan və şər qüvvələrə qarşı mübarizədə qalib gələnlərə kiş-i demişlər. Kişi adam güclü ərən, igid kimi nəzərdə tutulmuşdur.

Müasir dövrümüzdə Şəki rayonunda Kiş kəndi, Kiş çayı vardır.Kiş kəndi elə bir qorxulu yerdə salınmışdır ki, dağlardan axan güclü sel kəndi yuyub apara bilər. Kiş çayı dəfələrlə tüğyan etmiş, qarşısına nə keçmişsə yuyub aparmışdır. Xalq bu adı ona görə vermişdir ki, şər qüvvəni qova bilsin, kiş deməklə şər qüvvələri yox etmiş olsun.

Laçın rayonunda Kiş dağı vardır. Xalq arasında bu dağa Keş dağı deyirdilər. Keş dağı

müqəddəs dağ sayılırdı, burada qədim dövrlərdə zəyərekdən yağ çıxarırmışlar. (Zərb zəyərekdən yağ çıxarar deyimi bu gün də işlənir) Dünya görmüş nənə və babalardan öyrənmişdim ki, bu dağa ona görə Kiş və yaxud Keş adı veriblər ki, bu dağ dərd azaldır, şərqüvvələri qovur. Odur ki, kimin ağır dərdi olanda, dərmini bu dağa söyləyərmiş və kiş-kış deyib, dağdan imdad diləyərmiş. Ona görə də bu dağa Kiş dağı deyiblər ki, şərqüvvələri qovsun, dərmləri yox etsin.

Bağır adlı bir kişinin oğlu ölür. Bağır kişi dərmlərini unutmaq üçün bu dağa çıxıb lola (lola bayatı mənasında işlənən sözdür) söyləmiş, odur ki, Bağır kişiyyə xalq arasında Lola Bağır deyərmişlər. Bu gün həmin kişinin kəndi Lolabağırılı adlanır. Bağır şəxs adı Alban dövrünə aiddir. Kiş sözü isə daha qədim dövrə Şumer//Şumer dövrünə aid anlama malik sözdür.(10,66.)

Laçın rayonunda Qarakeşiş adlanan kənd var idi. Qarakeşiş adlandırılan bu kənd əslində Qarakeş kəndidir. Bu kənddə də kişilər məskunlaşdığı üçün kənd Qarakiş kəndi adlanmışdır. Tələffüzdə isə Qarakeş kimi özünə ünvan qazanmışdır. Hal-hazırda bu kəndin adını dəyişib rəsmi sənədlərdə Qarakeşiş yazırlar, lakin bu kəndin adı Qarakiş və yaxud Qarakeş olmalıdır. Bu toponimlər kis, kiş və yaxud keş adları ilə bəlli olan etnosun adı ilə bağlıdır.

Yuxarıda verilmiş şərhlər xalq etimologiyası əsasında söylənilmişdir. Xalq deyimi, duyumu və anlamına dirşəklənib fikir söyləməklə yanaşı, elmi araşdırma, müqayisəli elmi nəticələr əldə etməkdə elmə əsaslanmaq ən optimal variantdır. Bu isə etimoloji araşdırmanın başlıca amili kimi bizi real həqiqətə qovuşdurur. Elmi ədəbiyyatlardan öyrənirik: "Şumerlər İkiçayarasının sakinləri idi. Onlar burada e.ə. iv minillikdə məskunlaşmışdılar. Son vaxtlar Şumer dilində bir çox türk mənşəli sözlərin olduğu aşkarlanıb. Şumerdə mövcud olmuş dövlətlər sülalələrin adı ilə tanınırdı. Bunlardan birincisi Kiş sülalə dövlətidir. Kişdən sonra Uruq şəhər dövlətinin yüksəlişi başlanmışdır."(7,5).

Burada diqqəti cəlb edən Kiş sülaləsidir. Bu sülalənin adı Laçın rayonunda Kiş dağının, Şəkiddə Kiş kəndinin və Kiş çayının adlarında özünü qoruyub saxlamışdır. Kiş adı altı min illik tarixi yaddaşı təsdiq edən sənəd kimi tarixin möhür eksponatına çevrilmişdir. Odur ki, biz Azərbaycan ərazisində əcdadlarımızın e.ə. iv minillikdə bu ərazilərin sahibi olmasının şahidi oluruq.

Kiş adlı qalaların, hətta vilayətin olması barədə məlumatlar vardır. Tədqiqatçı alim filologiya elmləri doktoru İlhami Cəfərsöylünün araşdırmalarındakı məlumatlardan bir neçəsinə diqqət yetirək: "Orta Asiyadan Anadoluyadək neçə Kiş qalası var. Onlar tarixi qaynaqlarda Keş, Qış, Kiş adıyla göstərilir.

Orta əsrlərdə Səmərqənd yaxınlığında Kiş adlı qala vardı.(Əbdürrəşid Əl-Bakuvi, 1992,s. 129)

Kiş adlı ikinci qala isə yurdumuzda idi. "Gülfüstani-İrəmdə verilən bilgiyə görə Kiş

Şəki xanlığında həm qala, həm də çayın adı olmuşdur. "Əhsənüt-təvarix"də Kiş Şəkiddə bir qala kimi göstərilmişdir. "Şəki tarixi"nin müəllifləri isə həm Kiş adlı qalanın, həm də kəndin olduğunu göstərirlər.

Kiş qalası haqqında ilk bilgilərdən biri "Alban tarixi"ndədir. Kitabda iki yerdə onun adı çəkilir. O yerdə ki, kilisə tikilməsindən söhbət gedir, o, tədqiqatçıların diqqətini daha çox cəlb etmişdir. Məlumdur ki, xristianların kiçik icmalarından biri Uti vilayətində Qış kəndinin yaxınlığındakı bataqlıq yerdə yaşayırdı (Alban tarixi, 1993, s. 31, 32). Qafqazda ilk kilisə həmin yerdə tikilmişdi.

Başqa bir yerdə göstərilir ki, Ağvan ölkəsi 15 vilayətə bölünür. Onlardan biri eyni adlı şəhərdə Qisdir (История Арван, 1861, с. 362). Bu bilgi bizim üçün qiymetlidir. Ona görə ki, orada Kişin etnotoponim olduğu aydın görünür. Əgər eramızın IV əsridə Kiş vilayət və vilayətin baş şəhəri imişsə, deməli, o, daxili müstəqilliyini qoruyub saxlayan etnos olub.

Kişlilər yalnız Qafqazda yox, Orta Asiyada, Altayda və Qərbi Sibirə də yaşamış və mənbələrdə bir türk boyu kimi göstərilmişdir.

Səfəvilərin zamanında Kiş qalası mühüm müdafiə qalası idi. A. Bakıxanov yazır: Şah Təhməsin 1661-ci ildə Şəki vilayətinin Kiş qalasını tutdu.

XII əsr gürcü salnamələrində həm Kiş qalasının, həm də Kiş tayfasının adı çəkilir. Tiflis arxivlərində saxlanan XVIII yüzil farsdilli sənədlərdə kişilərin türk olduğu və türk dilində danışdığı öz əksini tapmışdır (Пытыпдзе, 1965, 12, 19 və 23 sayılı sənədlər).

Buradan görünür ki, kişilər Şəkinin yaxınlığında—Gürcüstanın şərq və Azərbaycanın qərb sərhədləri arasında yaşamışlar. XX əsrin ilk illərində Qaradağ mahalında üç Kiş kəndinin qeydə alınması (Дорожная карта. Петроград, 1917) göstərir ki, onlar yalnız Albaniyanın sakinləri deyillər.

Kiş adının paralellərinə Şumer yazılarında təsadüf edirik." (9, 126-128)

Qədim Şumer dünyasından bu gün bizə bəlli olan ədəbi incilər Şumer-Azərbaycan türk ədəbi mühitini şərtləndirir. lakin mifik təsəvvürlər, ağılar atalar sözləri və zərb-məsəllər, müdrik kəlamlar, təmsil bədii yaradıcılıq növü, hekayə yaradıcılığı, dastan yaradıcılığı Şumer-Azərbaycan türk mənəvi qohumluğunu sübut edir. Ona görə də bu nəticəyə gəlirik ki, əcdadlarımız sayılan etnoslardan biri də şumer dünyasından süzülüb gələn kiş etnosu kişilərdir. Yaşadıqları əraziləri və tikdikləri qalaları öz adları ilə adlandırmaqla öz izlərini qoymuşlar və demək istəmişlər ki,

Bu qala bizim qala,

Tikdik ki, bizim qala,

Tikmədim özüm qalam.

Tikdim ki, izim qala.

"Türk dillərinin genologiyası: şumer və türk leksik paralelləri" kitabının müəllifi f.e.d. professor Nazim Hüseynli "Ön söz"də Şumer dili ilə türk dillərinin paralelliyini aşağıdakı prinsiplər əsasında şərh etmişdir:

1. Tarixilik və məntiqilik.
2. Mədəniyyətlərarası paralellik.
3. Sivilizasiya və dilin paralelliyi.
4. Etnodünyagörüşlərin oxşarlığı və adların paralelliyi.
5. Dillərin leksikon ənənələri arasında genetik paralellik. (11,19.)

Müəllif yuxarıda göstərilən prinsiplər əsasında şumer dili ilə türk dillərinin paralelliyini geniş aspektdə şərh edərək belə bir nəticəyə gəlmişdir: "Təhlilimiz göstərir ki, hər bir etnosun yaratdığı adlar onun kamilliyini, hansı etnosla qohumluq əlaqələri olduğunu göstərən başlıca amillərdəndir. Adın izləri ilə hansı məkanda rastlaşırsınızsa, deməli, orada həmin etnosun izi vardır. Məsələn, şumerlərdəki Kiş, Laqaş, Dilmun, Şəhur, Susa adlarının Azərbaycan ərazilərində qarşılıqlarına misal olaraq Şəkida Kiş kəndini, İsmayılıda Lahic, Ağsuda Dilman, Naxçıvanda Şəhur, Qarabağda Şuşa adlarını göstərmək kifayətdir. Bununla yanaşı, onu da qeyd edək ki, şumerlərin öz adları Kienqeridir. Kəngərli formasında bu adla Azərbaycanın cənub hissəsində, Naxçıvan ərazisində və Türkmənistan bölgəsində nəsil, yer adları kimi rastlaşırsınız.

Dediklərimizi ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlmiş oluruq ki, şumerlər və türklər arasında sivilizasiya, linqvistik ənənələr və etnodünyagörüşü parametrlərinə uyğun olaraq genetik qohumluq əlaqələri mövcuddur və onlar eyni soy-kökə malikdirlər." (5,32.)

Bu sitatda diqqəti cəlb edən anamlardan biri də şumerlərin Azərbaycan türk məkanının bütün ərazilərində (Şəkida, İsmayılıda, Ağsuda, Naxçıvanda, Qarabağda) izlərinə və sözlərinə rast gəlməyimizdir.

"Bilqamis" dastanında mif, adət-ənənə, deyim-duyum, inanc, alqış-qarğış, ümumiyyət, Azərbaycan türk millətinin həyatının bütün sahələrinə aid yanaşmaların şumerlərlə eyniyyət təşkil etməsi 6 min il bizim eradan əvvəl mövcud olmuş sirlərin üstünü açır və Azərbaycan türklərinin mənəvi dəyərlərinin ən qədim tarixə malik olduğunu təsdiqləyir. "Bilqamis" dastanında Azərbaycan türk dünyası ilə müvazilik təşkil edən məqamlara diqqət yetirək:

"Bilqamis" dastanında yazılmışdır:

"Müdrikliyə yetişmiş, dünyanı dərk etmiş

Bir insan haqqındadır bizim bu dastanımız.

O hər sirri bilirdi, o hər şeyi görürdü

Yeri su basmasından bizə xəbər verərdi

Uzun yollar dolaşmış, yorulub əldən düşdü

Başına gələnləri sal bir qayaya döydü

Sonra hasara alıb, adını Uruk qoydu" (5,9)

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanından oxuyuruq:

"O kişi oğuzların kamil bilicisi idi: nə deyirdisə, olurdu.

Gələcəkdən qərribə xəbərlər söyləyərdi. Allah onun könlünə ilham verirdi" (12,172)

Hər iki dastandan verilmiş nümunədən aydın olur ki, müdrikliyə yetişmiş, kamil bilici insan, dürü xəbərlər söyləyən, hər sirri bilən hər şeyə ad verən Bilqamis və Dədə-Qorqud ədəbi qəhrəmanları biri-birini tamamlayan və müxtəlif zamanlarda eyni etnosların təfəkkür süzgəcindən süzülüb tarixə qovuşan, mənəvi dünyamızın daşıyıcılarıdır. Belə misallar yüzlərcədir. Belə bir nəticəyə gəlirik ki, Şumer Azərbaycan paralelliyində ərazi yaxınlığı, dil müstərikliyi, mif, adət-ənənə eyniliyi, folklorumuzda mövzu, deyim-duyum, inanc, alqış-qarğış ümumiyyətlə, xalqımızın həyatının bütün sahələrinə aid yanaşmaların müvaziliyi dünyaya bəyan edir: Şumer Azərbaycan etnik birliyi və eyniliyi Azərbaycan türk millətinin qədimliyini, yüksək mədəniyyət sahibi olduğunu qeyri-şərtsiz təsdiqləyir və şumer türk etnoslarının Azərbaycan-türk məkanının sahibləri olduğunu bəyan edir.

Ədəbiyyat

1. Əjdər Fərzəli Qorqud. Dədə Qorqud sözü, Bakı, 1999.
2. Xaqani Ədəboğlu. Unudulmuş Turanın çöl çiçəkləri, Bakı, 2006.
3. Elməddin Əlibəyzadə. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (ən qədim dövrlər), Bakı, 2009.
4. Qədim Şərq ədəbiyyatı müntəxabatı, Bakı, 2007.
5. Bilqamis dastanı, Bakı, 1999.
6. Cəlil Nağıyev. Qədim Şərq ədəbiyyatı tarixi, Bakı, 2004.
7. Ayna uşaq ensiklopediyası "Tarix keçmişdən gələcəyə", Bakı, 2004.
8. Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi, Bakı, 1993.
9. İlhami Cəfəroğlu. Sibirə Təbriz şəhəri, Bakı, 2005.
10. Əli Əliyev. Laçın---Qədim Oğuz yurdu, Bakı, 2009.
11. Nazim Hüseynli, Lələ Məmmədova. Türk dillərinin genologiyası: şumer və türk leksik paralelləri, Bakı, 2012.
12. Kitabı-Dədə Qorqud, Bakı, 2004.